

FILIP WOJTALIK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

fili5702@gmail.com

Kwestia rosyjska w programach politycznych socjalistów i marksistów. Próba porównania z podejściem endecji na przełomie XIX i XX wieku

**The Russian question in the political programs of
socialists and Marxists. An attempt at comparison
with the National Democrats' approach at
the turn of the 19th and 20th centuries**

.....

Niniejszy tekst jest próbą wykazania podobieństw programowych dotyczących kwestii odzyskania niepodległości w kontekście stosunku do Imperium Rosyjskiego, w ujęciu polskich marksistów (Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy) oraz socjalistów (Polska Partia Socjalistyczna). Zaprezentowany został także stosunek Narodowej Demokracji do państwa rosyjskiego oraz porównanie endeckiego ujęcia kwestii rosyjskiej z ujęciem ugrupowań lewicowych. Omówiona została również geneza polskiego ruchu robotniczego. Ramy czasowe tematyki skupiają się na latach 1893–1905, ramy przestrzenne natomiast koncentrują się na obszarze Królestwa Kongresowego.

Słowa kluczowe

PPS, SDKPiL, Narodowa Demokracja, Rosja, Polska, ruch robotniczy, kwestia niepodległości, marksizm, socjalizm

.....

This text is an attempt to show the programmatic similarities concerning the issue of regaining independence in the context of the attitude to the Russian Empire, as seen by Polish Marxists (Social Democracy of the Kingdom of Poland and Lithuania) and socialists (Polish Socialist Party). The National Democracy's attitude to the Russian state is also presented, as well as a comparison of the National Democracy's view of the Russian question with that of left-wing groupings. The genesis of the Polish labour movement is also discussed. The temporal framework of the topic focuses

on the years 1893–1905, while the spatial framework concentrates on the area of the Congress Kingdom of Poland.

Keywords

PPS, SDKPiL, National Democracy, Russia, Poland, workers' movement, independence question, Marxism, socialism

.....

Rozwój polskiej myśli politycznej w epoce zaborów, szczególnie w okresie przełomu XIX i XX wieku, utrudniany był poprzez sytuację Polaków w poszczególnych zaborach. Sytuację pogarszał fakt braku istnienia państwa polskiego jako odrębnego bytu na arenie międzynarodowej oraz prowadzone przez zaborców polityki represji i wynaradawiania w zaborze rosyjskim oraz pruskim. W niektórych kręgach pojawił się dylemat – czy Polska ma szansę się jeszcze odrodzić po klęsce powstań, brutalnych represjach zaborców i braku poparcia dla sprawy polskiej na arenie międzynarodowej? Czy w związku z tym nie lepiej zaakceptować rzeczywistości i próbować dbać o zachowanie polskich wartości i tradycji narodowej, bez organizowania otwartych wystąpień niepodległościowych w najbliższym czasie? W drugiej połowie XIX wieku z pewnością takie podejście dało się realizować w zaborze austriackim. Galicja, jako część wielonarodowej monarchii habsburskiej, posiadała własną autonomię. Dzięki niej naród polski mógł kultywować swoje tradycje. Wpływ na łagodniejsze traktowanie mniejszości narodowych (w tym Polaków) w Austro-Węgrzech, był spowodowany zaostrzającymi się stosunkami między Rosją a państwem habsburskim. Ponadto władze w Wiedniu musiały się liczyć z dużym odsetkiem ludności niegermańskiej. Liberalna polityka Austro-Węgier, wyrażająca się tolerancją i swobodami w stosunku do wszystkich grup etnicznych, dała szansę dla działalności kulturalnej Polaków. Powołany Sejm Krajowy stanowił pewną formę reprezentacji politycznej ludności polskiej w Galicji. Z tego powodu dominującą myśl polityczną na tamtym obszarze, stanowiły poglądy stańczyków, zbliżone do konserwatyzmu i oparte o lojalizm wobec Wiednia. Niektórzy z nich mieli nawet nadzieję na stworzenie z ziem polskich trzeciego, obok Austrii i Węgier, członu monarchii habsburskiej.

W przypadku zaboru rosyjskiego szansę na szeroką autonomię (w początkowym okresie nawet na bycie niesuwerennym państwem) miało Królestwo Polskie, jednak z biegiem lat jego odrębność likwidowano w skutek decyzji caratu. Dodatkowo antagonizm polsko-rosyjski pogłębiały różnice kulturowe. Mentalność polityczna Polaków, kształtowana w dużym stopniu przez demokrację szlachecką, stanowiła skuteczną przeszkodę dla rosyjskiego samodzierżawia. Religia katolicka, wykorzystując różnice liturgiczne oraz jej rolę w historii Polski, stała się synonimem polskości, pewnego rodzaju opozycją dla prawosławia wyznawanego przez Rosjan. Jednak to w zaborze rosyjskim kształtowały się przeróżne nurty ideowe w polskiej myśli politycznej, a każdy z nich wyrażał swój stosunek do Rosji. Kwestia rosyjska miała dość ważne miejsce w programach polskich socjalistów,

marksistów i endeków. Z różnych powodów, wymienione środowiska były nastawione mniej lub bardziej przychylnie do Rosji na różnych etapach swojego istnienia. Interesujący jest jednak fakt, iż są one do siebie dość podobne, przynajmniej w postulatach programowych dotyczących imperium carskiego.

Najbardziej obfity rozwój myśli politycznej, związany był z formowaniem się nowoczesnych stronnictw na przełomie XIX i XX wieku. W zaborze rosyjskim najaktywniej działały partie robotnicze oraz środowiska narodowe. Stąd w niniejszym tekście zaprezentowany zostanie stosunek do Rosji i do Rosjan w ujęciu Narodowej Demokracji oraz obydwu nurtów polskiej lewicy – niepodległościowego i internacjonalistycznego. Zarysowane zostaną również poglądy tych ugrupowań dotyczące odzyskania niepodległości, gdyż kwestia odzyskania niepodległości i sprawa rosyjska przenikały się na wielu płaszczyznach. Skonkretyzowane ramy czasowe obejmują lata 1893–1905. Pierwsza data to powstanie Ligi Narodowej, Polskiej Partii Socjalistycznej oraz Socjaldemokracji Królestwa Polskiego (od 1900 roku Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy). Druga to wydarzenia rewolucyjne w 1905 roku w Rosji, które zliberalizowały ustroj polityczny państwa carów. Wtedy też ostatecznie ukształtowały się programy polityczne omawianych partii.

Powstanie polskiego ruchu robotniczego

Formowanie się polskiego ruchu robotniczego przybrało największy wymiar w drugiej połowie XIX wieku, po upadku powstania styczniowego. Związany on był ze wzrostem gospodarczym ziem polskich, wyrażonym postępującą industrializacją Królestwa Kongresowego¹. Wraz z rozwojem ruchu robotniczego na ziemiach polskich przybyły idee socjalistyczne. Socjalizm był odpowiedzią na fatalne położenie mas pracujących, głosił zniesienie kapitalizmu na rzecz ustroju, który poprawiłby warunki życiowe robotników. Socjaliści wierzyli, że źródłem problemów i nierówności społecznych jest własność prywatna, rozumiana jako przedsiębiorstwa przemysłowe, będące w rękach pojedynczych ludzi (kapitalistów). Ich zdaniem należało przejąć kontrolę nad fabrykami i produkcją. Pierwotnie zwolennicy socjalizmu uważali, iż wywłaszczenie można przeprowadzić w sposób pokojowy; liczyli nawet na dobrowolne zrzekanie się własności przez fabrykantów. Część z nich przyjęła tezy Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, w konsekwencji dążyli do siłowego przejęcia władzy nad zakładami przemysłowymi na drodze rewolucyjnej. Stąd można wyróżnić dwa nurty socjalizmu – utopijny, zakładający pokojowe przejęcie środków produkcji oraz rewolucyjny (marksistowski), głoszący obalenie kapitalizmu w sposób wywrotowy. Dodać należy, że socjaliści popierali demokratyzację ustroju politycznego, ustawodawstwo zabezpieczające prawa robotników, równouprawnienie kobiet i mężczyzn, narodów, wyrażali sprzeciw wobec wojen. Na bazie koncepcji pokojowych przekształceń wyrosła idea socjaldemokracji, według której socjalizm to zreformowany kapitalizm, charakteryzujący się

¹ A. Friszke, *Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści a odbudowanie państwa polskiego 1892–1920*, Warszawa 2020, s. 22.

funkcjonowaniem szerokich praw pracowniczych i forsowaniu interesów robotników. Socjaldemokraci kierowali się przede wszystkim koncepcją stworzenia politycznej reprezentacji świata pracy, jej aktywnej działalności i zmienianiu ustroju kapitalistycznego poprzez nadawanie mu „ludzkiej twarzy”. Socjaldemokracja nazywana jest też nurtem reformistycznym socjalizmu.

Pierwsze organizacje socjalistyczne powstawały w zaborze austriackim oraz pruskim. W 1868 roku w Galicji zawiązano Stowarzyszenie Młodzieży Czeladniczej „Gwiazda”, a cztery lata później w Poznaniu pierwszą organizację robotniczą na ziemiach znajdujących się pod panowaniem niemieckim². Duży wpływ na kształtowanie się polskiego socjalizmu wywarł działający w latach 70. XIX wieku w Galicji Bolesław Limanowski. W 1871 roku opublikował on broszurę zatytułowaną *O kwestii robotniczej*, w 1878 roku współtworzył dwutygodnik „Praca”, mający za zadanie być ośrodkiem myśli i propagandy socjalizmu, a w 1881 roku utworzył już na emigracji organizację Stowarzyszenie Socjalistyczne „Lud Polski”³.

Istotne dla działalności Limanowskiego we Lwowie było nawiązanie kontaktów z tamtejszym środowiskiem wydawniczym i publicystycznym – Limanowski jeszcze przed zaangażowaniem się w działalność teoretyczną, pracował dla „Dziennika Lwowskiego”, „Gazety Narodowej” i „Dziennika Polskiego”. Poznał wtedy między innymi Augusta Skerla i Antoniego Mańkowskiego, którzy stali się dla Limanowskiego łącznikami ze środowiskiem drukarzy lwowskich⁴. Ta grupa pracownicza miała najdłuższą tradycję tworzenia własnych organizacji (już w 1817 roku powstało jej pierwsze stowarzyszenie wzajemnej pomocy)⁵. Mańkowski i Skerl przekonali się do poglądów socjalistycznych. Pod wpływem broszury *O kwestii robotniczej*, w 1871 roku wznowiono wydawanie zamkniętego w poprzednim roku „Rękodzielnika”, który przyjął wyraźną orientację socjalistyczną⁶. Ponadto na skutek wzmożenia aktywności robotniczej i jej fali buntów, Limanowski polecił utworzyć stowarzyszenia krawcom⁷. Ich udane strajki oraz wystąpienia żydowskich zercerów zakończyły się podwyższeniem płac, jednak nieudany przestój stelmachów zahamował działalność protestacyjną lwowskich robotników⁸. Niewątpliwym zwycięstwem Limanowskiego był rozwój intelektualny mas pracujących ze Lwowa – dużym zainteresowaniem cieszyły się koncepcje spółdzielczości robotniczej oraz działalność „Rękodzielnika”, do którego upadku w 1872 roku doprowadziło powstanie samodzielnego organu prasowego drukarzy – „Czcionki”⁹. W połowie lat 70. XIX wieku Limanowski pozyskał dla rozwoju ruchu socjalistycznego w Galicji młodzież akademicką, zawiedzioną i zniechęconą wobec aktywności ruchu demokratycznego¹⁰. Działalność Limanowskiego stała się na tyle głośna, że w latach 1875–1877 odwiedzali go wysłannicy pierwszych organizacji socjalistycznych

² Cz. Kozłowski, *Tradycje polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa 1986, s. 11.

³ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Gdańsk 1997, s. 89.

⁴ E. Haecker, *Historia socjalizmu w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim*, t. I 1846–1882, Kraków 1933, s. 110.

⁵ *Ibidem*, s. 93.

⁶ *Ibidem*, s. 112.

⁷ *Ibidem*, s. 115.

⁸ *Ibidem*, s. 115–116.

⁹ *Ibidem*, s. 119–120.

¹⁰ *Ibidem*, s. 130–131.

z zaboru rosyjskiego¹¹. Założenie dwutygodnika „Praca” i komitetu socjalistycznego to ostatnie owoce jego działalności w Galicji, gdyż w 1878 roku został wydalony stamtąd na polecenie tamtejszego namiestnika Alfreda Potockiego¹².

Innym działaczem, który wywarł wpływ na rozwój socjalistycznych organizacji na ziemiach polskich, był Ludwik Waryński. Z ruchem socjalistycznym zetknął się podczas studiów w Petersburgu¹³. Razem ze Stanisławem Mendelsonem organizował pierwsze kółka socjalistyczne w Królestwie Polskim¹⁴. W wyniku fali represji w zaborze rosyjskim udał się do Galicji, gdzie pomagał w tworzeniu organizacji socjalistycznych¹⁵. Razem z innymi organizatorami został aresztowany i postawiony przed sądem w roku 1880. Wydarzenie to, znane jako proces krakowski, zyskało olbrzymi rozgłos dzięki obszernym relacjom zamieszczanym w powiązanych ze stańczykami dzienniku „Czas”. W efekcie krakowscy konserwatyści przyłożyli się do wzrostu popularności idei socjalistycznych w Galicji¹⁶. Waryński po opuszczeniu Galicji udał się do Genewy, gdzie zetknął się z Limanowskim. Podczas pobytu w Szwajcarii miał współudział w tworzeniu pierwszych programów socjalistycznych na terenie zaboru rosyjskiego – tak zwanych programów warszawskiego (1878) i opublikowanego w Genewie „brukselskiego” (1879). Zarówno program warszawski jak i „brukselski” skupiały się na kwestiach socjalnych. Nadrzędnym celem było wyzwolenie ekonomiczne robotników¹⁷. Kwestia narodowa nie znalazła dużej uwagi, ale poruszono zasady internacjonalizmu. Warto tutaj wspomnieć, że program warszawski był oryginalną wersją programu wydrukowanego w Genewie (z fałszywą informacją, że opublikowano go w Brukseli¹⁸); różnice dotyczyły między innymi sprawy polskiej¹⁹. Początkowo próbowano zaakcentować, że w wyniku rewolucji socjalistycznej upadną rządy zaborców, które ciemieją naród polski. Ostateczna wersja została złagodzona do stwierdzenia, że ucisk ekonomiczny niesie ze sobą ucisk narodowy²⁰. W obu dokumentach stwierdzono konieczność solidarności ruchu robotniczego różnych krajów, domagano się zorganizowania na ziemiach polskich „federacji wytwórczych grup ludu polskiego w granicach narodowości” oraz „federacyjnych związków z socjalistami różnych krajów”²¹. Unikano podejmowania kwestii narodowej, ze względu na obawy przed rozwojem szowinizmu wśród Rosjan; wierzono w rewolucję międzynarodową i współpracę robotników z całego świata²². Rozdźwięk programowy, który zakończył się rozejściem dróg Limanowskiego i Waryńskiego, zwiastował powstanie dwóch nurtów

¹¹ *Ibidem*, s. 144–145.

¹² *Ibidem*, s. 157–158.

¹³ K. Grunberg, Cz. Kozłowski, *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1918. Węzłowe zagadnienia*, Warszawa, 1962, s. 41.

¹⁴ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 90.

¹⁵ Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 12.

¹⁶ E. Haecker, *op. cit.*, s. 210.

¹⁷ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 90.

¹⁸ Informację o Brukseli, jako miejscu publikacji programu podano, żeby zmylić rosyjską policję.

¹⁹ Sam program warszawski ulegał modyfikacjom, zanim został opublikowany w ostatecznej wersji, patrz: *Polskie programy socjalistyczne 1878–1918*, oprac. F. Tych, Warszawa 1975, s. 49–51.

²⁰ F. Tych, *op. cit.*, s. 62.

²¹ *Ibidem*, s. 64–68.

²² K. Grunberg, Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 60–61.

polskiego ruchu robotniczego – program warszawski stanowił inspirację dla ugrupowań lewicy patriotyczno-niepodległościowej, z kolei program „brukselski” był źródłem dla lewicy internacjonalistycznej²³.

W 1882 roku powstała Socjalno-Rewolucyjna Partia „Proletariat”, zwana także I Proletariatem. Jej program skupiał się na postulatach dotyczących uspołecznienia środków produkcji. Zdaniem autorów tej deklaracji, proponowane działania doprowadziłyby do zniesienia pracy najemnej²⁴, co poskutkowałoby wyzwoleniem mas pracujących. Głoszono bezkompromisową walkę z każdym kapitalistą, nawet rodzimym²⁵. Celem ostatecznym było wywołanie światowej rewolucji i utworzenie międzynarodowej wspólnoty robotników. Proletariatczycy uznali, że działalność narodowa i udział w walkach o wyzwolenie Polski, odciągała robotników od zagadnień społecznych i umacniała fabrykantów²⁶. „Proletariat” od początku głosił nawiązanie sojuszu z rosyjskim ruchem robotniczym²⁷. Kres działalności tej partii przypadł na rok 1886, kiedy została ona ostatecznie rozbita w skutek represji caratu – najpierw w 1883 roku aresztowano Waryńskiego, natomiast jego następcę Stanisława Kunickiego zatrzymano rok później. W końcowym okresie partią kierowała Maria Bohuszewiczówna²⁸, choć i ona nie uniknęła schwytania. Część działaczy rozstrzelano, niektórych skazano na katorgę. W twierdzy w Szlisselburgu w 1889 roku zmarł przebywający tam od 1885 roku Waryński (wcześniej przebywał w Cytadeli Warszawskiej). Ludwik Kulczycki utworzył w 1888 roku tak zwany II Proletariat, który miał nawiązywać do poprzedniego (nazwanego wówczas Wielkim Proletariatem). W tym samym roku powstał Związek Robotników Polskich²⁹. Obie organizacje połączyły się w 1893 roku w Polską Partię Socjalistyczną. Część działaczy niezgadających się z programem PPS³⁰, powołała również w 1893 roku Socjaldemokrację Królestwa Polskiego (od 1900 Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy)³¹. Obie partie miały różny stosunek do kwestii narodowej, ale łączyła je niechęć do kapitalizmu, władz zaborczych oraz dążenie do wprowadzenia ustroju socjalistycznego³². Dla zjednoczenia socjalistów znajdujących się na emigracji oraz inicjowania partii socjalistycznej i wspieraniu jej literaturą, powstał na zjeździe w Paryżu w 1892 roku Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich. Kolejnym istotnym celem dla działalności ZZSP, była próba skonsolidowania obu nurtów lewicy w jedną partię. Jak wspomniano, niektórzy działacze II Proletariatu i Związku Robotników Polskich nie zgodzili się na postulat dotyczący niepodległości Polski. ZZSP nie zdołała też podporządkować ośrodka w Zurychu,

²³ P. Samuś, *Polski ruch socjalistyczny a niepodległość Polski (do 1918 roku)*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Historica, 1980, 1, s. 7, 10.

²⁴ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 90.

²⁵ K. Grunberg, Czesław Kozłowski, *op. cit.*, s. 63.

²⁶ F. Tych, *op. cit.*, s. 192–194.

²⁷ Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 14.

²⁸ *Ibidem*, s. 14–15.

²⁹ *Ibidem*, s. 16.

³⁰ Oś sporu stanowiła kwestia niepodległości Polski.

³¹ Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 17–18.

³² *Ibidem*, s. 20.

którym kierowała Róża Luksemburg, będąca stanowczym przeciwnikiem walki o utworzenie państwa polskiego³³.

Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy oraz jej stosunek do niepodległości i kwestii narodowej

Środowiska marksistowskie ocenia się mianem nurtu internacjonalistycznego i rewolucyjnego w polskiej lewicy tamtego okresu. Wynika to z ich podejścia do sprawy polskiej, która nie była początkowo poruszana. W późniejszym okresie, w przyjętym przez polskich marksistów zakresie, dotyczyła uznania autonomii dla Polski i Polaków. W 1893 roku założyli oni Socjaldemokrację Królestwa Polskiego, która w 1900 roku przekształciła się w Socjaldemokrację Królestwa Polskiego i Litwy.

Partia ta powstała w 1893 roku z inicjatywy działaczy sceptycznie nastawionych w stosunku do Polskiej Partii Socjalistycznej. I zjazd tej organizacji obradował w Warszawie w 1894 roku³⁴. Spośród głównych działaczy warto wymienić Juliana Marchlewskiego oraz Różę Luksemburg. Myśl polityczna Luksemburg wpłynęła szczególnie na ideologię tej organizacji. W swoim programie kierowała się marksistowską analizą społeczeństwa i gospodarki³⁵. Postulowała m.in. wprowadzenie ośmiogodzinnego dnia pracy, ustawodawstwa socjalnego, bezpłatnego i obowiązkowego szkolnictwa czy kontroli robotniczej w fabrykach³⁶. W swoim ostatecznym celu SDKP uznała zwycięstwo mas pracujących w Europie, w wyniku rewolucji, która miała wybuchnąć w wielu krajach jednocześnie³⁷. Ugrupowanie to odrzucało możliwość legalnego działania, przyjmując taktykę aktywności spiskowo-terrorystycznej oraz podsycania nastrojów rewolucyjnych w społeczeństwie³⁸. Ostatecznym celem tej organizacji było zbudowanie ustroju socjalistycznego³⁹. SDKP oprócz działalności politycznej, polegającej na organizowaniu strajków i wystąpień robotniczych, prowadziła działalność społeczną. Objawiała się ona w procesie wydawniczym i kolportowaniu prasy wśród robotników⁴⁰. Organizowano również spotkania dyskusyjne⁴¹.

Rewolucyjne nastawienie partii wykluczało jej potencjalny charakter lojalistyczny. Marksisci pamiętali los straconych działaczy I Proletariatu. Dla SDKP Rosja carska była nieprzejednanym wrogiem. Jednak akcentowała internacjonalizm,

³³ J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983, s. 22, 30.

³⁴ B. Radlak, *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy w latach 1893–1904*, Warszawa 1979, s. 70.; N. Michta, *Rozbieżności i rozłam w SDKPiL*, Warszawa 1987, s. 26.

³⁵ B. Radlak, *op. cit.*, s. 72.

³⁶ *Ibidem*, s. 73.; J. Sobczak, *Dwa nurty w polskim ruchu robotniczym: SDKPiL i PPS. Rewolucja 1905–1907*, Warszawa 1984, s. 26–28.

³⁷ B. Radlak, *op. cit.*, s. 72.

³⁸ *Ibidem*, s. 77.

³⁹ J. Kancewicz, *Rozłam w polskim ruchu robotniczym na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w.*, Warszawa 1961, s. 38.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 27.

⁴¹ *Ibidem*, s. 28.

czyli w tym wypadku współdziałanie mas pracujących polskich oraz rosyjskich⁴². W swojej odezwie programowej z 1893 roku wskazała, iż robotnik polski oraz rosyjski są „skuci we wspólnej niewoli”⁴³. Podkreślono, że świat pracy w Rosji zaczyna dostrzegać ten sam problem (czyli wady systemu kapitalistycznego), co jego odpowiednik w Polsce. SDKP wierzyła, że tylko wspólna walka będzie w stanie obalić carat⁴⁴. Nie poruszano odzyskania niepodległości przez Polskę, przynajmniej nie w rozumieniu utworzenia samodzielnego państwa, gdyż marksiści uważali taką perspektywę za utopijną⁴⁵. Głoszono walkę o uzyskanie swobód politycznych dla Polaków oraz demokratyzację „kraju” w celu „zdobycia rządu wybieranego przez cały naród i wyzyskania tego rządu dla sprawy robotniczej”⁴⁶. Bardziej skonkretyzowane kwestie pojawiły się dopiero w 1905 roku. W programie przyjętym w następstwie rewolucji w Rosji, uznano za cel polityczny utworzenie w Rosji demokratycznej republiki oraz zaprowadzenie w niej równouprawnienia narodów. Przejawiać się ono miało w rozwoju kulturalnym, własnym szkolnictwie oraz swobody w używaniu języka ojczystego. Ponadto znalazł się postulat mówiący o Polsce. SDKPiL domagała się „autonomii krajowej” dla Królestwa Polskiego⁴⁷. W analogicznym okresie podobne dążenie wysunęła Narodowa Demokracja. W artykule sprawozdawczym z 1900 roku dla „Przeglądu Robotniczego” w związku z połączeniem się Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Związku Robotników Litwy podano informację o przedyskutowaniu zmian. Poprawiony program od tego momentu głosił postulat dotyczący autonomii dla Polaków i Litwinów oraz w dalszej przyszłości – „federację wolnych grup politycznych”⁴⁸. Uznano także zgodność z postulatami Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji i wspólną walkę przeciwko caratowi⁴⁹. Ciekawiej opisano to w innym artykule dla tej samej gazety, gdzie uznano, iż walka z rosyjską monarchią jest walką z antypolską polityką władz rosyjskich. Ponadto wystąpiono z postulatem powołania w Rosji demokratycznego państwa federalnego z poszanowaniem swobody dla narodów nierosyjskich⁵⁰. W uchwale SDKPiL z 1901 roku powtórzono dotychczasowe punkty – autonomii narodowej, niemożność odzyskania niepodległości i konieczność współpracy z Rosjanami⁵¹. Mimo pewnej ewolucji, linia programowa pod kątem sprawy polskiej nie ulegała większym zmianom i koncentrowała się na obaleniu rosyjskiego samodzięrzawia, a także zaprowadzeniu pewnego stopnia niezależności wszystkich narodowości zamieszkujących imperium⁵².

⁴² J. Sobczak, *Współpraca SDKPiL z SDPRR 1893–1907*, Warszawa 1980, s. 235–236.; *Dwa nurty...*, s. 35–37.

⁴³ *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984*, red. N. Kołomejczyka i B. Syzodka, Warszawa 1986, s. 41.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ N. Michta *op. cit.*, s. 26–27

⁴⁶ *Dokumenty programowe...*, s. 41.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 56.

⁴⁸ *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty*, t. I, cz. II, red. F. Tych, Warszawa 1962, s. 38.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 40.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 51–52.

⁵¹ *Ibidem*, s. 221, 224–226.

⁵² P. Samuś, *op. cit.*, s. 8.

Sprawę narodową pomijano w szerszym zakresie również z innego powodu. Działacze SDKPiL uznali, że wywalczenie niepodległego państwa polskiego mogło uczynić je kapitalistycznym i nie zmieniłoby się położenie ekonomiczne robotników. Zdaniem marksistów, najpierw trzeba było doprowadzić do demokratyzacji ustroju państwa rosyjskiego. Dzięki niej, żądania rozwoju kulturowego i kultywowania tradycji polskiej oraz innych narodowości nierosyjskich, zostałyby zaspokojone. Dopiero międzynarodowa rewolucja socjalistyczna miała ukształtować na nowo stosunki narodowe w ramach światowej wspólnoty socjalistycznej⁵³. W ówczesnej sytuacji, partia uważała, iż poruszanie kwestii niepodległości Polski prowadzi do separacji polskiego proletariatu od rosyjskiego⁵⁴. Ponadto obawiała się wskrzeszenia idei powstańczej, która przede wszystkim odciągała masy pracujące od walki klasowej⁵⁵.

Jak wspomniano wyżej, istotny wpływ na ideologię partii w tamtym okresie wywierały poglądy Róży Luksemburg⁵⁶. Rzutowało to także na stosunek do Rosji i rosyjskiej klasy robotniczej oraz na postulaty związane ze sprawą narodową Polaków. Ciekawym jest fakt, iż Luksemburg, identyfikująca się z marksizmem, głosiła inne przemyslenia dotyczące odbudowy państwa polskiego niż Karol Marks i Fryderyk Engels. Ojcowie marksizmu z sympatią odnosili się do zrywów narodowych Polaków⁵⁷. Ponadto, pomimo zawarcia w programie SDKP postulatów powołania autonomii dla ziem polskich w zaborze rosyjskim, sama Luksemburg w swych pismach ograniczała sprawę polską do walki z wynaradawianiem Polaków⁵⁸.

Trudności związane z działalnością oraz internacjonalistycznym ujęciem kwestii rosyjskiej, odnajdywano nie tylko z powodu ataków środowisk bardziej nastawionych patriotycznie. Walentyna Najdus mówi o pewnym zniechęceniu do programu marksistowskiego wśród robotników. Liczba pracowników przemysłowych Kongresówki wzrosła gwałtownie w okresie po powstaniu styczniowym, jako skutek przemian społecznych i industrializacji. Z uwagi na powszechne uczestnictwo ludu polskiego w zrywie narodowym z roku 1863, trudno było ich przekonać do wspólnej walki u boku narodu rosyjskiego. Zwłaszcza, iż od powstania styczniowego do założenia SDKP minęło tylko 30 lat. Antagonizm polsko-rosyjski rozwijał się także przez represje władz wobec członków I Proletariatu i rozbijania ruchu robotniczego⁵⁹. Odpowiedź SDKP na nastroje antyrosyjskie, które były dostrzegane, polegała na tłumaczeniu, że walka klasowa jest wspólna dla Polaków i Rosjan. Podkreślała ona wspólny cel robotnika polskiego i rosyjskiego w walce

⁵³ W. Wic, *Polski ruch robotniczy wobec tradycji narodowej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 164, Prace Ekonomiczno-Społeczne, 1995, 7, s. 10–11; N. Michta, *op. cit.*, s. 36.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 11.; *Ibidem*, s. 27.

⁵⁵ W. Wic, *Kontrowersje wokół hasła niepodległości w polskim ruchu robotniczym w okresie zaborów (1880–1914)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 79, Prace Ekonomiczno-Społeczne, 1982, 3, s. 44.

⁵⁶ J. Sobczak, *Współpraca...*, s. 284–285.

⁵⁷ K. Trembicka, *Problem autonomii Królestwa Polskiego w myśli politycznej Róży Luksemburg*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. K, Politologia V, 1998, s. 46.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 49.

⁵⁹ W. Najdus, *SDKPiL a SDPRR 1893–1907*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 28

z caratem. W „Sprawie Robotniczej”, organie prasowym SDKP, publikowano informacje o strajkach na terenie Rosji⁶⁰.

Problemy napotkano także w stosunku samych środowisk rosyjskich do SDKP. Gieorgij Plechanow, jeden z czołowych marksistów rosyjskich tamtego okresu, zbliżony był do nurtu socjaldemokratycznego, reformistycznego względem rewolucyjnego marksizmu. Mimo, iż Plechanow popierał niepodległość Polski, to jednak za swoich sprzymierzeńców uznawał nie SDKP, lecz konkurencyjną PPS. Pojawił się także incydent na Międzynarodowym Kongresie Socjalistycznym w Zurychu w 1893 roku. Nie wpuszczono tam początkowo do obrad delegatów SDKP, gdyż przyznania im mandatów odmówiła reprezentacja PPS (zaboru rosyjskiego i pruskiego) oraz Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej (Galicji i Śląska Cieszyńskiego), które tworzyły sekcję polską. Plechanow odmówił natomiast przyjęcia delegatów SDKP do sekcji rosyjskiej, co jak później tłumaczył, „stworzyłoby niebezpieczny precedens pozwalający zaliczyć delegatów z pozostałych ziem polskich do sekcji austriackiej i niemieckiej”⁶¹. Skończyło się dopuszczeniem Juliana Marchlewskiego do obrad, kosztem Róży Luksemburg. Kwestia prawa narodów do samostanowienia, była również jedną z osi sporu pomiędzy Luksemburg a Włodzimierzem Leninem. Lenin krytykował postawę Luksemburg, argumentując, iż porzucenie hasła utworzenia niepodległego państwa polskiego przez polskich marksistów, wzmocni wielkorosyjski szowinizm oraz osłabi działalność rosyjskiego ruchu robotniczego⁶².

Polska Partia Socjalistyczna wobec niepodległości oraz internacjonalizmu

Zupełnie inaczej, przynajmniej w teorii, wyglądała kwestia rosyjska w ujęciu Polskiej Partii Socjalistycznej. Socjaliści bardziej akcentowali kwestię narodową, odwoływali się do tradycji narodowej i walki niepodległościowej oraz uznawali za ważny postulat odrodzenia państwa polskiego. W odróżnieniu od SDKP, działacze PPS nie wywyższali postulatów wspólnej walki klasowej nad walkę narodową. Stąd PPS jest określana jako nurt patriotyczny w polskiej lewicy tamtego okresu.

Polska Partia Socjalistyczna powstała w 1893 roku, w wyniku zjazdu założycielskiego ZZSP, który miał miejsce rok wcześniej w Paryżu⁶³. Od samego początku socjalizm, w rozumieniu PPS, miał być jedyną drogą do niepodległości⁶⁴. Uznano, że klasa robotnicza jest jedyną siłą zdolną do wywalczenia niepodległości. Według działaczy PPS, ówczesna sytuacja polityczna sprzyjała kapitalistom, a zabory tylko umocniły ich władzę⁶⁵. Program partii, oprócz kwestii odbudowy państwa polskiego, zawierał także szereg postulatów o charakterze socjalnym, np. ośmiogodzinny dzień pracy, ubezpieczenie społeczne robotników, robotnicze inspekcje

⁶⁰ *Ibidem*, s. 28–29.

⁶¹ *Ibidem*, s. 32.

⁶² J. Sobczak, *Współpraca...*, s. 296, 297–299.

⁶³ N. Michta *op. cit.*, s. 16

⁶⁴ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 98.

⁶⁵ J. Tomicki, *op. cit.*, Warszawa 1983, s. 25.

w fabrykach, częściowo również uspołecznienie środków produkcji⁶⁶. Odrodzona Polska miała być krajem o ustroju demokracji parlamentarnej, czego wyraz stanowiły m.in. dążenia do równych, bezpośrednich i tajnych wyborów czy wybieralność sędziów i urzędników państwowych⁶⁷. Takie postulaty upodobniły potem PPS do organizacji socjaldemokratycznych. Warto też zaznaczyć, iż cel stanowiła budowa niepodległej Polski socjalistycznej, to jednak przynajmniej w początkowym okresie partia stała na stanowisku trwania przy międzynarodowym ruchu robotniczym. Miała prowadzić z innymi środowiskami robotniczymi całego świata walkę o powszechne wyzwolenie społeczne⁶⁸. PPS prowadziła działalność nastawioną na przygotowanie gruntu pod kolejne powstanie. W tym celu wysunęła zadanie wyszkolenia agitatorów, promujących treści socjalistyczne i niepodległościowe wśród robotników⁶⁹. Za główną metodę walki uznano organizowanie strajków i wystąpień robotniczych⁷⁰, co miało podsycać niepokoje społeczne w zaborze rosyjskim.

Postulat niepodległości był głównym punktem programowym PPS. Dopiero w odrodzonej Polsce miały (na drodze parlamentarnej) zostać przeprowadzone reformy społeczne. Dążenia partii można było interpretować zarówno w duchu klasowym jak i solidaryzmu⁷¹. Zdaniem działaczy PPS, odbudowa państwa polskiego miała realizować żądania szerokich warstw społeczeństwa, dotyczących obalenia ucisku narodowego ze strony zaborców⁷². Argumentowano również korzyści ekonomiczne – wyzwolona Polska, zdaniem ideologów PPS, lepiej dbałaby nie tylko o interesy robotników, lecz także o przemysł i handel, w przeciwieństwie do caratu⁷³. Poparcie dla konstytucji obejmujące całość państwa rosyjskiego, oznaczało jednak (w rozumieniu ZZSP) przyznanie jedynie autonomii, którą i tak Rosja wykorzysta, żeby nadal uzależniać od siebie ludność polską. Ponadto obawiano się fasadowości konstytucji, wynikającej z prawdopodobieństwa nadania jej przez „obce czynniki”⁷⁴. Ostatecznie, w 1895 roku w wyniku III zjazdu PPS, uznano, iż konstytucja rosyjska może przynieść korzyści, od których partia nie powinna się odcinać⁷⁵.

Mimo, iż Rosja była wskazywana jako główny wróg sprawy polskiej⁷⁶, to jednak dość ciekawie prezentują się deklaracje zawarte w programie partii. W pierwszym wysunięto postulat niepodległości Polski⁷⁷, ale jednocześnie przyjęto możliwość współpracy z rosyjskimi organizacjami socjalistycznymi⁷⁸. Widać tutaj podobieństwo do postulatów polskich marksistów. Jeszcze większą zbieżność

⁶⁶ *Ibidem*, s. 26.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 25–26.; A. Friszke, *op. cit.*, s. 38

⁶⁸ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 98.

⁶⁹ J. Tomicki, *op. cit.*, s. 26–27.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 27.

⁷¹ P. Samuś, *op. cit.*, s. 12.

⁷² W. Wic, *Polski ruch robotniczy...*, 1995, s. 12.

⁷³ W. Wic, *Kontrowersje...*, s. 37.

⁷⁴ J. Kancewicz, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1896*, Warszawa 1984, s. 298–300.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 306–307.

⁷⁶ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 100.

⁷⁷ *Dokumenty programowe...*, s. 32.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 37.

ze stanowiskiem SDKPiL widać w programach uchwalonych po rewolucji 1905 roku. Wówczas Polska Partia Socjalistyczna rozpadła się na PPS-Frakcję Rewolucyjną oraz PPS-Lewicę. Przyjmuje się powszechnie, że pierwsza stała na stanowisku kontynuowania walki o niepodległość, a druga na współpracy z rosyjskimi socjalistami. Jednak dokument programowy PPS-FR zawiera treści zbieżne z analogicznymi postulatami Narodowej Demokracji i SDKPiL. Stwierdzono, że pełna niepodległość jest w najbliższym czasie niemożliwa do osiągnięcia, dlatego postulowano „ustrój do niepodległości zbliżony” – decentralizację państwa rosyjskiego, odrębny parlament i rząd dla ziem polskich. Jako warunek zwycięstwa rewolucji, PPS-FR uznała konieczność współpracy z rosyjskimi organizacjami robotniczymi⁷⁹. Demokratyzację Rosji, jej decentralizację oraz autonomię dla Królestwa Polskiego i współpracę z rosyjskim ruchem rewolucyjnym postulowała także PPS-Lewica⁸⁰. Ta ostatnia uznawała zjednoczenie ziem polskich ze wszystkich trzech zaborów jako ideał dalekiej przyszłości⁸¹.

Stosunek do Rosji i rosyjskich ugrupowań socjalistycznych, stanowił jeden z elementów rozbijający PPS jeszcze przed 1905 rokiem⁸². Grupa „młodych”, reprezentowana przez Kazimierza Kelles-Krauza, Feliksa Sachsa, Maksymiliana Horwitza-Waleckiego, Mariana Bieleckiego czy Józefa Kwiatka, opowiadała się za współdziałaniem polskich i rosyjskich działaczy robotniczych. Kelles-Krauz uważał, za konieczną walkę z caratem (również przy wsparciu Ukraińców i Litwinów) i utworzenie na zasadzie federacyjnej niepodległych państw: polskiego, litewskiego i białoruskiego. Jednocześnie nie wykluczał federacji polsko-rosyjskiej. Z kolei „starzy”, czyli działacze kierownictwa partii, czyli Józef Piłsudski, Leon Wasilewski, Witold Jodko-Narkiewicz, Stanisław Mendelson, Bolesław Jędrzejowski, Aleksander Malinowski czy Stanisław Wojciechowski, prezentowali odmienne stanowisko. Uważali, iż konieczny jest separatyzm polskiego i rosyjskiego ruchu robotniczego⁸³ (z powodu jego słabości), a projekt państwa federacyjnego Polski, Ukrainy i Litwy miał powstać po upadku imperium carskiego⁸⁴.

Jeszcze ciekawiej rysuje się znaczenie, jakie członkowie zarówno SDKP/SDKPiL jak i PPS widzieli w swoich partiach dla rozwoju rosyjskiego ruchu robotniczego. Piłsudski napisał w 1895 roku artykuł zatytułowany *Rosja dla „Robotnika”* – głównego organu prasowego PPS. Jego zdaniem rosyjska klasa robotnicza była zbyt słaba, żeby móc się organizować w skuteczną organizację socjalistyczną. Dał do zrozumienia, że dominujące w Rosji chłopstwo było zbyt mało uświadomione politycznie, przez co nie stanowiło poważnej siły politycznej, dodatkowo problemem był stosunek chłopów do cara. Według Piłsudskiego, chłopci rosyjscy nigdy nie buntowali się przeciwko carowi, a buntury chłopskie były skierowane przeciwko państwowym urzędnikom. Ciekawe było podsumowanie. Piłsudski stwierdził, że

⁷⁹ *Ibidem*, s. 71.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 81.

⁸¹ W. Wic, *Kontrowersje...*, s. 43; J. Kasprzakowa, *Ideologia i polityka PPS-Lewicy w latach 1907–1914*, Warszawa 1965, s. 38.

⁸² O całokształcie sporu pomiędzy „starymi” a „młodymi” pisze: A. Żarnowska, *Geneza rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej 1904–1906*, Warszawa 1965, s. 55–63.

⁸³ J. Sobczak, *Dwa nurty...*, Warszawa 1984, s. 23–25.

⁸⁴ P. Samuś, *op. cit.*, s. 12–13; A. Żarnowska, *op. cit.*, s. 84–85.

przewodnią rolę w walce o demokratyzację Rosji odegrają masy pracujące z Polski oraz ludność krajów bałtyckich i Rusi (czyli dzisiejszej Ukrainy i Białorusi), a udział Rosjan będzie tylko uzupełnieniem.⁸⁵ W bardzo podobnym tonie, choć nie tak ostrym, wypowiadała się prasa SDKP. Publicyści marksistowscy uważali, że polski ruch robotniczy miał „służyć doświadczeniem” dla Rosjan. Julian Marchlewski natomiast w artykule z 1895 roku zatytułowanym *Zdobycze święta majowego*, zaznaczył, że wpływ proletariatu polskiego aktywizuje rosyjski ruch robotniczy. Poleciał także „uświadamianie klasowe” robotników rosyjskich.⁸⁶ Pomijając ten sam rok publikacji obu tekstów, wykazują one pewne tendencje mesjanistyczne, wyraźne w artykule Piłsudskiego, jednak pewien rodzaj mesjanizmu przejawia się także u Marchlewskiego. Mesjanizm PPS-owski wynikał z tradycji prometejskich, wedle których Polska miała cierpieć za wolność innych narodów i ostatecznie pokonać rosyjski imperializm, niosąc wolność uciskanym ludom. SDKP oficjalnie nie przyjmowała takich poglądów, jednak sposób myślenia zaprezentowany w publicystyce marksistów pozwala wywnioskować, iż pierwiastek mesjanizmu był obecny. Marchlewski i inni działacze SDKP przyjęli swoisty polonocentryzm, skoro uznali, że to polski ruch robotniczy miał odgrywać czołową rolę w rosyjskim i przewodzić nim intelektualnie.

Kwestia rosyjska w ujęciu narodowo-demokratycznym

Ruch nacjonalistyczny, podobnie jak socjalistyczny, wyrósł w okresie pozytywizmu. Podobnie jak jego antagoniści był przejawem umasowienia środowisk politycznych w drugiej połowie XIX wieku. Główny cel idei narodowej w owym czasie to stworzenie więzi ideowej, spajającej naród z ojczyzną⁸⁷. Bezpośrednią genezę polskiego ruchu narodowo-demokratycznego, stanowiła założona w 1887 roku w Szwajcarii przez Zygmunta Miłkowskiego Liga Polska⁸⁸. Miłkowski był ostatnim żyjącym członkiem Centralizacji Towarzystwa Demokratycznego Polskiego oraz pisarzem (znany pod pseudonimem Teodor Tomasz Jeż). Oprócz niego, kierownictwo, czyli miejsca w Centralizacji LP objęli: Ludwik Michalski, Maksymilian Hertel i przybyły ze Lwowa Aleksander Hirschberg. Zjazd założycielski odbył się w siedzibie Michalskiego na zamku w Hilfikon. Po śmierci Michalskiego, jego miejsce w centralizacji objął Henryk Gierszyński. Liga Polska powstała wskutek autorytetu, jakim cieszył się Miłkowski, a także szukania innych niż socjalistyczna dróg do niepodległości Polski. Kiedy osiadł on w Szwajcarii, przybywali do niego Polacy z różnych zaborów, szukając rad, jakie można zastosować w działalności na rzecz wyzwolenia Polski. Znając realia międzynarodowe i siłę zaborców nie doradzał jednak szykowania nowego powstania, przynajmniej w bliższej perspektywie⁸⁹.

⁸⁵ A. Friszke, *op. cit.*, s. 40–42.

⁸⁶ W. Najdus, *op. cit.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 30

⁸⁷ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 88.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 91.

⁸⁹ W. Śladkowski, *Liga Polska – reminiscencje wydarzeń sprzed lat 120*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: Historia, LXI, 2006, s. 82.

W swoim programie LP głosiła skupienie wszystkich sił do walki o niepodległość Polski, nie wykluczając wybuchu kolejnego powstania. Odrodzone państwo polskie miało obejmować ziemie przedrozbiorowe oraz „ziemie piastowskie”, zamieszkałe przez polskojęzyczną ludność. Działaczom LP bliższa była koncepcja państwa federacyjnego niż unitarnego, co odróżniało ją od późniejszej Narodowej Demokracji⁹⁰. Organizacja Miłkowskiego nie odbiegała w swoich deklaracjach od manifestu TDP, zawierającego podobne treści⁹¹. Ważnym elementem działalności tego ugrupowania, było organizowanie Skarbu Narodowego. Ideę powołania funduszu pieniężnego dla działalności niepodległościowej Miłkowski wygłosił jeszcze w 1867 roku⁹². Skarb Narodowy miał gromadzić środki finansowe, które przeznaczone zostałyby dla organizacji narodowo-wyzwoleńczych; nauczycieli wiejskich; działalność wydawniczą, skierowaną do społeczeństw krajów zachodnich (zwalczanie propagandy zaborców) czy ewentualnego powstania⁹³. Inna kwestia, na jaką zwrócił uwagę Miłkowski, to tak zwana obrona czynna. Polegała ona na bieżącej działalności, broniącej społeczeństwo polskie przed polityką wynaradawiania, zbieraniu funduszy za pomocą Skarbu Narodowego i czynieniu innych przygotowań do powstania. Następny zryw niepodległościowy miał jednak być przemyślany i rozpoczęty w sprzyjającym momencie. Przeciwwstawiana była obronie biernej, wynikającej z pozytywistycznych koncepcji pracy u podstaw i pracy organicznej, nie broniącej Polaków przed uciskiem zaborców.⁹⁴

Jednym z filarów Ligi Polskiej było warszawskie czasopismo „Głos”, w którym publikował od 1886 roku Jan Ludwik Popławski⁹⁵. Popławski w swojej publicystyce głosił krytykę indywidualizmu i wzywał do uwzględnienia interesów narodu⁹⁶. Ponadto doceniał chłopstwo, które jego zdaniem, prezentowało „czystsze wartości narodowe”⁹⁷. Popławski nie określił dokładnie przyszłych granic wschodnich i zachodnich odrodzonego państwa polskiego, aczkolwiek podkreślał znaczenie etniczności oraz państwa narodowego⁹⁸. LP w nowelizacji programu z 1888 roku, zrewidowała dotychczasową treść. Zaakcentowano wówczas obronę interesów narodu oraz stworzenie warunków do jego wszechstronnego rozwoju, jednak zdaniem Romana Wapińskiego nie oznaczało to porzucenie walki o niepodległość. Pojawił się tutaj jednak załączek dążeń autonomicznych dla Królestwa Polskiego⁹⁹. Równolegle z formowaniem się Ligi Polskiej, która działała na emigracji, w Warszawie Zygmunt Balicki utworzył młodzieżową przybudówkę Ligi – Związek Młodzieży Polskiej (Zet)¹⁰⁰. Jednym z działaczy Zetu był Roman Dmowski. Już w 1891

⁹⁰ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 91–92.

⁹¹ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Warszawa 1980, s. 25–26.

⁹² W. Śladkowski, *op. cit.*, s. 83.

⁹³ K. K. Daszyk, *Irredentyistyczne vademecum. O Zygmunta Miłkowskiego „Rzeczy o obronie czynnej i o Skarbie Narodowym”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, *Prace Historyczne* 142, 2015, z. 3, s. 467–468.

⁹⁴ W. Śladkowski, *op. cit.*, s. 87.

⁹⁵ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja...*, s. 25.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 23.

⁹⁷ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 92.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 93.

⁹⁹ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja...*, s. 25–26.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 26.

roku przedstawił Balickiemu koncepcję przeniesienia ośrodka decyzyjnego LP do kraju¹⁰¹. W tym samym okresie Liga Polska pogrążała się w walkach wewnętrznych. Dotyczyły one stosunku do idei kolejnego powstania narodowego oraz obecności socjalistów, należących do tej organizacji. Dodatkowo osobistą niechęć Dmowskiego do socjalizmu, pogłębiały: fanatyzm marksistów, internacjonalizm, niechęć działaczy lewicowych do polskości oraz pojawiająca się rusofilia¹⁰².

Spotkanie Dmowskiego z Balickim, podczas którego pojawił się pierwszy pomysł przeniesienia Ligi Polskiej na ziemię polskie, miało miejsce w Szwajcarii. Niedługo potem doszło do wybuchu konfliktu wewnątrz organizacji. Przyczyną była sprawa Polaków, którym nie powiodło się w Brazylii i wykorzystując Francję, chcieli wrócić na ziemię polskie. Część działaczy LP próbowała pomóc rodakom, lecz nie stać ich było na opłacenie podróży do kraju, dlatego kierowali ich do ambasady rosyjskiej w Paryżu. Inni aktywiści ugrupowania rzucili oskarżenie, że Polacy powracający z Francji do swoich domów przez Odesę, kończyli jako ofiary rosyjskiej akcji kolonizacyjnej w różnych terytoriach imperium. Dokonał się rozłam, po którym Ligę Polską opuścili socjaliści. Miłkowski nie był już w stanie samodzielnie kierować organizacją, dlatego Balicki przystał w 1892 roku na propozycję Dmowskiego o reorganizacji LP¹⁰³. W skutek działań Dmowskiego powstała w 1893 roku Liga Narodowa¹⁰⁴. Założenie nowej organizacji opóźnił pobyt Dmowskiego w więzieniu. Powołanie LN odbyło się na zebraniu członków LP zaboru rosyjskiego i oznaczało faktyczne obalenie jej Centralizacji. Sam Miłkowski nie został poinformowany o zmianach i przeniesieniu kierownictwa na ziemię polskie. Centralizacja stojąc przed faktem dokonany, czyli wewnętrznym zamachem stanu, dokonała zakończenia działania Ligi Polskiej w 1894 roku¹⁰⁵.

Rolę programu Ligi Narodowej pełnił tekst zatytułowany *Nasz patriotyzm*, którego autorem był sam Dmowski. *Nasz patriotyzm* stanowił załączek późniejszej myśli endeckiej. W rozumieniu LN niepodległość Polski nie mogła zostać wywalczona na drodze kolejnego powstania¹⁰⁶. Zryw narodowościowy miał rację bytu tylko w „korzystnych warunkach”. Krytykowano wprawdzie politykę ugodową, ale doceniano legalne działanie. Według Ligi Narodowej, legalna działalność różniła się od lojalistycznej zasięgiem celów – ugodowcy zadowalali się osiągnięciem celów minimalnych (np. uzyskanie autonomii na wzór galicyjskiej), a legaliści dążyli do coraz większych praw dla Polaków. Ruch narodowo-demokratyczny chciał to osiągnąć metodami dozwolonymi w państwach zaborczych. LN skupiała się na działalności społecznej – prowadziła wydawnictwa oraz organizowała kształcenie dla najniższych warstw społeczeństwa. Rzadziej angażowała się w akcje polityczne. W 1894 roku wzięła udział w demonstracjach upamiętniających bitwę pod Racławicami oraz postać Jana Kilińskiego¹⁰⁷. *Nasz patriotyzm* głosił treści nieprzychylnie

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 27.

¹⁰² W. Śladkowski, *op. cit.*, s. 101–103.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 109–111.

¹⁰⁴ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 101.

¹⁰⁵ W. Śladkowski, *op. cit.*, s. 113–114.

¹⁰⁶ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja...*, s. 28.

¹⁰⁷ J. J. Terej, *Idee, mity, realia. Szkice do dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa 1971, s. 23–24.

wobec Rosji. Dmowski wskazywał na politykę rasyfikacyjną władz rosyjskich, traktowanie ziem zabranych (czyli ziem zaboru rosyjskiego na wschód od linii Bugu) jako integralnej i odwiecznej części Rosji, represje wobec narodu polskiego oraz ekspansję gospodarczą Rosjan w Kongresówce jako zagrożenie dla Polaków¹⁰⁸. Poddał krytyce działania kulturowe władz Imperium Rosyjskiego – wypieranie języka polskiego kosztem rosyjskiego, walka z katolicyzmem, a nawet narzucanie strojów oraz systemu miar i wag¹⁰⁹. Pojawił się również wątek wyższości cywilizacyjnej Polski nad Rosją¹¹⁰. Warto zwrócić uwagę na wysuniętą w tamtym czasie przez Dmowskiego koncepcję „walki politycznej”. Podobna była do koncepcji obrony czynnej Miłkowskiego; polegała na bieżącej działalności w obronie polskości w każdy inny sposób niż powstanie zbrojne¹¹¹.

W 1897 roku Liga Narodowa powołała szerszą organizację polityczną – Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe. W swoim programie wskazało, że należy prowadzić działalność zmierzającą do osiągnięcia największych korzyści dla Polaków w ramach istniejących stosunków w danym państwie zaborczym¹¹². Wykluczało działalność nielegalną w warunkach, które umożliwiały legalizm¹¹³. Zastrzeżono również, żeby Polacy nie dali o sobie decydować rządowi państw zaborczych¹¹⁴. W stosunku do samej Rosji, a właściwie do obrony polskości w Królestwie Polskim, postulowano – przedstawienie tamtejszej ludności znaczenia samorządu gminnego, rozszerzenie jego uprawnień oraz przywrócenie w nich języka polskiego jako urzędowego¹¹⁵. Inne żądania Narodowej Demokracji, wynikające z tego programu, to – walka w obronie interesów Kościoła Katolickiego, repolonizacja szkolnictwa, rozwój prasy polskiej i zniesienie cenzury, czy obrona interesów gospodarczych kraju. Drugi program stronnictwa z 1903 roku jest bardziej szczegółowy niż poprzedni. Jednak powtórzyła się w nim koncepcja legalnej działalności w celu zdobycia praw politycznych i ekonomicznych dla Polaków¹¹⁶, zamiast dążeń insurekcyjnych. Cele z 1897 roku zostały rozbudowane.

W myśli narodowo-demokratycznej przeważał prymat interesu narodowego nad innymi interesami. Jest to jeden z powodów, dla których endecy kierowali się zasadami solidaryzmu narodowego. Ich punkt widzenia opierał się na współpracy wszystkich klas społecznych w ramach jednego narodu. W swoich koncepcjach ustrojowych nie odrzucali budowy państwa o charakterze demokracji liberalnej, jednak widzieli ją pozbawioną równości społeczeństwa, z wyraźnym uprzywilejowaniem środowisk charakteryzujących się „pełną samowiedzą narodową i doświadczeniem politycznym”¹¹⁷. Ciekawe było pojmowanie pojęcia

¹⁰⁸ R. Dmowski, *Nasz patriotyzm*, Skultuna, Sweden 2007, s. 7–8.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 8–9.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 10–11.

¹¹¹ J. Wiśnicki, *Rosja w myśli politycznej Narodowej Demokracji 1887–1915. Zarys problematyki*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: Historia, LIX, 2004, s. 41.

¹¹² *Program Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze rosyjskim*, Lwów 1897, s. 11.

¹¹³ *Ibidem*, s. 14.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 14–15.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 18–19.

¹¹⁶ *Program Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego z roku 1903 (październikowy)*, Warszawa 1903, s. 5.

¹¹⁷ R. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej...*, s. 111–112.

patriotyzmu przez polskich nacjonalistów. Patriotyzm rozumieli nie tylko jako zachowywanie idei narodowej, ale także jako rozwój narodu. Stąd Narodowi Demokraci głosili nie tylko potrzebę odzyskania przez Polskę niepodległości, lecz również jego nieustanne wzmocnienie, żeby przetrwać¹¹⁸. Endeccy ideologowie wskazywali na możliwość wspólnego życia Polaków i innych narodów dawnej Rzeczypospolitej w jednym państwie¹¹⁹. Przy jednoczesnej pogardzie dla Rosji i kultury rosyjskiej, takie założenie pozwala na dostrzeżenie wątku mesjanistycznego.

Zarówno Liga Polska¹²⁰ jak i Liga Narodowa w pierwszym okresie piętnowała Rosję oraz wskazywała na trudne położenie Polaków w zaborze rosyjskim. Jako winowajców upadku polskiej państwowości oskarżano polską szlachtę¹²¹. W późniejszych odezwach, LN występowała jako orędownik praw Polaków oraz innych narodów słowiańskich¹²²; deklarowała współpracę z innymi narodami nierosyjskimi w walce o ich prawa¹²³. Podobnie jak partie lewicowe, endecy nie wierzyli w rosyjskie ugrupowania polityczne. Ich zdaniem inteligencja rosyjska nie była w stanie przyjąć postaw liberalnych, a reszta społeczeństwa godziła się na rządy absolutne¹²⁴. W 1899 roku doceniono opór stawiony przez Finów i zadeklarowano wspólne działanie Ligi Narodowej z organizacjami fińskimi¹²⁵.

Mimo krytyki koncepcji powstańczych, Narodowa Demokracja nie przyjęła od początku orientacji prorosyjskiej. Przeciwnie, działalność ugodowców spotykała się z krytyką ze strony endeków, o czym wcześniej zostało wspomniane. Działacze nacjonalistyczni sceptycznie odnosili się do insurekcji z innych powodów. Oprócz braku sprzyjającej sytuacji dla takiego zrywu, polscy narodowcy uważali, że lepszym sposobem jest legalna działalność w walce o prawa Polaków pod zaborami. Liczono się nawet z możliwą długotrwałością procesu odzyskania niepodległości. Ponadto zaistniał tu konflikt interesów z lewicą. Narodowi Demokraci obawiali się, że podsycanie nastrojów rewolucyjnych przez działaczy ruchu robotniczego i potencjalny zryw świata pracy, może przynieść ze sobą solidarność robotników polskich oraz krajów zaborczych¹²⁶. W ten sposób mogły w społeczeństwie wzrosnąć zagraniczne wpływy oraz przewaga internacjonalizmu¹²⁷.

Jeszcze w latach 90. XIX wieku, endecja nie wierzyła we współdziałanie narodu polskiego z niemieckim czy rosyjskim. Samo państwo carów postrzegane było jako azjatyckie, odseparowane od kultury europejskiej i stanowiące dla niej zagrożenie¹²⁸. Z tego powodu rozważano w pierwszych latach XX wieku orientację proaustriacką oraz proniemiecką. Polityka germanizacyjna prowadzona przez

¹¹⁸ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja...*, s. 41.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 35–36.

¹²⁰ M. Werner, *Liga Narodowa 1887–1906. Sprawozdania, odezwy, dokumenty*, Kraków 2015, s. 142.

¹²¹ *Ibidem*, s. 153.

¹²² *Ibidem*, s. 167–168.

¹²³ *Ibidem*, s. 164–165.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 170.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 215.

¹²⁶ J. J. Terej, *op. cit.*, s. 34.

¹²⁷ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja...*, s. 78.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 93.

Niemcy zniechęciła jednak Narodową Demokrację¹²⁹. Ponadto w „Przeglądzie Wszechpolskim”, wydawanym we Lwowie głównym czasopiśmie narodowo-demokratycznym, pojawiały się artykuły zrównujące Rosję oraz Niemcy. Publicystyka endecka uważała, że żywioł polski dla Berlina i Petersburga stanowił zagrożenie¹³⁰. Jako początek prorosyjskiej orientacji polskich narodowców, wskazuje się kryzys panujący w Rosji na początku XX wieku, a także wojnę rosyjsko-japońską z lat 1904–1905, zakończoną porażką imperium carskiego¹³¹. W problemach państwa rosyjskiego dostrzeżono szansę na poszerzenie praw dla Polaków, co mogłoby ograniczyć rusyfikację. Innym motywem, dla którego pozytywnie zapatrzone się w kurs prorosyjski, była konfiguracja międzynarodowa. Stwierdzono możliwość wybuchu wojny między zaborcami¹³². Zwycięstwo Rosji mogło przynieść zjednoczenie ziem polskich pod jednym zaborem, a skutek przejawiłby się w postaci zwiększenia żywiołu polskiego w Rosji. Endecja widziała w takim scenariuszu ułatwienie zdobycia autonomii polskiej w ramach państwa carskiego¹³³. Kolejny powód, dlaczego zdecydowano się na współpracę Polaków z Rosjanami, to interesy gospodarcze. Polscy kapitaliści, właściciele fabryk, zarabiali duże pieniądze na dostarczaniu swoich produktów na rynek rosyjski¹³⁴. W Królestwie Polskim zlokalizowana była większość przemysłu Imperium Rosyjskiego. Działacze narodowo-demokratyczni dostrzegli tutaj możliwość wpływania poprzez pozycję ekonomiczną Polaków na politykę caratu. Ostateczne przyjęcie orientacji prorosyjskiej wiąże się z rewolucją 1905 roku, kiedy uzyskano możliwość uczestnictwa w życiu politycznym Rosji, z czego polscy nacjonałiści skorzystali. Powszechnie krążący mit traktuje Dmowskiego i jego stronnictwo jako bezkrytycznie prorosyjskich, co nie jest do końca prawdą. Prorosyjskie nastawienie nie wynikało z pobudek antypolskich czy zwykłego rusofilstwa, tylko z potencjalnych korzyści, jakie ruch narodowo-demokratyczny mógł w zaistniałej sytuacji zyskać. Przyjęcie orientacji prorosyjskiej spotkało się z konsternacją w obozie narodowym i rozłamami. Nową linię potępił Miłkowski, od Dmowskiego odwrócili się działacze Zetu, Narodowego Związku Robotniczego, inteligenci, którzy utworzyli tak zwaną Frondę oraz grupy zwanej Secesją¹³⁵.

Wnioski końcowe

Mimo istniejących różnic w podejściu do kwestii rosyjskiej, zaprezentowane wyżej ugrupowania w dużej mierze postulowały w swoich programach dość podobne treści. Recepcja tych środowisk w późniejszych latach wynikała z kilku powodów.

¹²⁹ J. J. Terej, *op. cit.*, s. 42.

¹³⁰ J. Wiśnicki, *op. cit.*, s. 42–43.

¹³¹ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja...*, s. 87.

¹³² J. J. Terej, *op. cit.*, s. 43–44.

¹³³ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja...*, s. 93.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 95.

¹³⁵ J. Wiśnicki, *op. cit.*, s. 43, 48.

Po pierwsze, na postrzeganie tych ruchów wpływ mają odwołania ideowe. Zarówno Socjaldemokracja Królestwa Polskiego/Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy jak i Polska Partia Socjalistyczna, przyjmowały tradycje ruchu robotniczego oraz idee socjalistyczne. Różnica między SDKP/SDKPiL a PPS, wynikała z przynależności do innych nurtów lewicowych. Oprócz charakterystycznego dla ziem polskich nurtu internacjonalistycznego i niepodległościowego, obie partie znajdowały się w różnych obozach międzynarodowej lewicy. SDKP/SDKPiL należała do grupy partii socjalistycznych o charakterze rewolucyjnym i marksistowskim. PPS z kolei upodobniła się do partii reformistycznych. W przypadku Narodowej Demokracji dochodzi jeszcze kwestia innej myśli politycznej. Nacjonalizm wychodził z odmiennego źródła niż socjalizm i skupiał się na interesach narodu. Polscy narodowcy odrzucali walkę klasową mas pracujących z kapitalizmem, na rzecz solidaryzmu narodowego. Dążyli do współpracy w ramach jednego narodu wszystkich warstw społecznych.

Po drugie, wizja ustrojowa prezentowanych środowisk kładła nacisk na zupełnie inne priorytety. Marksisci z SDKP/SDKPiL opierali swój program na szeroko rozumianej decentralizacji państw, przejściu przez robotników środków produkcji (czyli fabryk, maszyn, narzędzi itp.), szerokiej demokracji na wszystkich szczeblach (np. wybieralność wszystkich urzędników) oraz budowaniu wspólnoty światowej wraz z masami pracującymi innych krajów. PPS stała na stanowisku zbudowania państwa socjalistycznego, ale w ramach republiki demokratycznej, swobód politycznych i społecznych. Mniej akcentowała kwestie własnościowe niż SDKP/SDKPiL. Endecja z kolei dążyła do zbudowania państwa narodowego, z ograniczoną demokracją o kapitalistycznym ustroju gospodarczym.

Po trzecie, wymienione wyżej partie różnił stosunek do powstań narodowych XIX wieku. Na tej podstawie formułowane były działania poszczególnych ugrupowań. PPS stojąc na stanowisku kontynuacji idei insurekcyjnej, podsyciała niepokoje społeczne licząc, na wywołanie kolejnego zrywu. Na podobnej zasadzie działała SDKP/SDKPiL, chociaż cel był inny. Narodowa Demokracja natomiast krytykowała koncepcje rozpoczęcia nowego buntu niepodległościowego. Obawiała się kolejnych represji ze strony władz rosyjskich w przypadku klęski.

Po czwarte, różniły się cele niepodległościowe tych środowisk. Polska Partia Socjalistyczna wierzyła w wywalczenie niepodległości na drodze zbrojnej. Nacjonałliści wprost mówili, że odzyskanie niepodległości może być procesem długotrwałym i przeciągać się przez kolejne dziesięciolecia. Marksisci z kolei rozwiązanie kwestii niepodległościowej, zarówno Polaków jak i innych uciskanych narodów, widzieli w zwycięstwie światowej rewolucji i zaprowadzeniu socjalizmu. Twierdzili, iż kwestia narodowa wynika z funkcjonowania systemu kapitalistycznego, a jej rozwiązaniem jest zmiana stosunków społeczno-ekonomicznych. W ustroju socjalistycznym wszelkie problemy narodowościowe miały zostać zniwelowane.

Wzajemne stosunki między ugrupowaniami nie należały do łatwych. Oprócz różnic ideologicznych, omawiane partie stosowały odmienną taktykę działania. Przykładem może być staranie liderów PPS w 1904 roku o utworzenie polskich jednostek u boku Japończyków. Endecja zdecydowanie ten pomysł odrzuciła, obawiając się rozlewu krwi polskiej. Był to moment, który trwale poróżnił ugrupowania Narodową Demokrację i lewicę niepodległościową – do tego momentu

stosunek narodowców do socjalistów był co najmniej neutralny, a sam Piłsudski zabiegał o wspólną akcję dyplomatyczną z narodowcami¹³⁶. Inny czynnik poróżniający oba środowiska, stanowiły wpływy niemieckie, o które endecy oskarżali PPS. Ponadto odrzucali marksistowską koncepcję walki klasowej¹³⁷. Do idei marksistowskich dość krytyczny stosunek miał sam Piłsudski. Nie odrzucał on, przynajmniej w początkowym okresie działalności, idei socjalistycznych i zaznajomił się z pracami Karola Marksa, lecz nie przywiązywał do nich wagi; nie były one dla niego celem. Miały stanowić środek dla sprawy niepodległości Polski¹³⁸. Narodowa Demokracja, PPS i SDKPiL różniły się również stosunkiem do rewolucji w Rosji w 1905 roku. PPS chciała wykorzystać narastający ferment w celu wzniecenia kolejnego powstania narodowego. SDKPiL także dążyła do zaognienia sytuacji, licząc na upadek caratu i zniesienie ucisku narodowego. Endecja z kolei nie chciała dopuścić do wybuchu zrywu niepodległościowego, zadowalając się jedynie przyznaniem autonomii¹³⁹.

Wobec istnienia tylu różnic, można dostrzec bardzo istotne podobieństwa. Pierwszą jest stosunek do Rosji i Rosjan. W bliższej perspektywie zarówno Socjaldemokracja Królestwa Polskiego/Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy, Narodowa Demokracja oraz od pewnego momentu Polska Partia Socjalistyczna, dostrzegały potrzebę współpracy z organizacjami rosyjskimi oraz budowę autonomii polskiej w ramach państwa rosyjskiego. Ugrupowania wywodzące się z ruchu robotniczego na różnych etapach swojej działalności, dostrzegały konieczność współpracy z rosyjskimi socjalistami. Widziały w nich sojuszników w walce z rosyjskim imperializmem i samodzierżawiem. Postulowano także przyznanie Królestwu Polskiemu autonomii i swobód dla Polaków. Marksieści i socjaliści nie wykluczali w różnych momentach swej działalności uczestnictwa w ramach federacji z Rosją (wobec braku perspektyw na powstanie zbrojne). Narodowa Demokracja natomiast chciała wykorzystać klimat sprzyjający legalnej działalności. Zdaniem endeków na drodze uczestnictwa w życiu politycznym Rosji, można było domagać się poszerzania praw politycznych i ekonomicznych dla Polaków. Dzięki nim społeczeństwo polskie uzyskałoby siłę zdolną do wywarcia silnej presji na władzach rosyjskich, stopniowo zyskując coraz większą samodzielność (choć nie niepodległość).

Nie widziały również w najbliższej dla siebie przyszłości szans na zryw społeczeństwa polskiego przeciwko caratowi. Ponadto, idee powstańcze były na pewnym etapie zwalczane. SDKP/SDKPiL uważała insurekcję jako element odciągania proletariatu od walki klasowej. Narodowa Demokracja z kolei widziała w niej niepotrzebny rozlew krwi, niosący za sobą represje władz. Endecy woleli zbierać siły i czekać na odpowiedni moment. Nawet PPS zdecydowała się, szczególnie po

¹³⁶ W. Potkański, *Narodowa Demokracja wobec nurtów socjalistycznych oraz radykalizmu społecznego na przełomie XIX i XX w. oraz w trakcie pierwszej rewolucji rosyjskiej w Królestwie Polskim*, „Dzieje Najnowsze”, R. XLVI, 2014, 4, s. 35–36.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 37.

¹³⁸ A. Wojtaszak, *Stanowisko Józefa Piłsudskiego wobec marksizmu w korespondencji oraz Pismach zbiorowych*, „Nowa Krytyka”, 34, 2015, s. 106, 108–110.

¹³⁹ S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976 s. 37–38, 47–48.

rewolucji 1905 roku na odłożenie tego pomysłu, przynajmniej do czasu, kiedy nie pojawi się sprzyjająca sytuacja (podobnie jak narodowcy).

Również wszystkie trzy środowiska miały w swoim myśleniu element mesjaniistyczny. PPS wyobrażała sobie Polaków, w szczególności polską klasę robotniczą, jako główną siłę w walce z Rosją. Polacy mieli stanąć na czele wszystkich innych uciskanych przez Rosjan narodów i doprowadzić do rozpadu imperium. Na jego gruzach odrodzone państwo polskie przybrałoby ustrój federacyjny, w którym na równi z Polską uczestniczyć mogły Litwa i Ukraina. Marksisci również uważali się za przewodnią siłę w walce z samodzierżawiem. Ich zdaniem polskie masy pracujące miały uczyć rosyjskie oraz pomagać im się organizować. Endecja natomiast uznawała wyższość polskiej kultury nad kulturami Rosji i ludów zamieszkujących państwo rosyjskie. Według działaczy narodowo-demokratycznych, to Polsce i Polakom przypadłaby misja niesienia cywilizacji na Wschodzie.

Innym czynnikiem, który determinował do pewnego stopnia działalność tych ugrupowań, to sytuacja międzynarodowa. Zmianę niekorzystnego położenia Polski i Polaków widziano w czynnikach zewnętrznych. Narodowa Demokracja, przyjmując orientację prorosyjską, dostrzegła zaostrzającą się sytuację geopolityczną. Uznała, iż Niemcy i Austro-Węgry nie wygrają przyszłej wojny z Rosją i państwami zachodnimi. Spodziewając się zwycięstwa Rosji, przewidywała, że zajęcie ona pozostałe zabory. Wówczas carat musiałby się liczyć z większym żywiołem polskim i o wiele lepiej zorganizowanym niż wcześniej. PPS natomiast działała na rzecz rozbijania Rosji. W początkowym okresie istnienia, liczyła na współpracę z międzynarodowym ruchem robotniczym. W późniejszym – przyjęła orientację proaustriacką, licząc na zwycięstwo Niemiec i Austro-Węgier nad Rosją oraz późniejszą klęskę tych mocarstw w walce z Wielką Brytanią i Francją. W takich okolicznościach ich zdaniem odrodziłyby się polska. SDKP/SDKPiL z kolei liczyła na międzynarodową rewolucję socjalistyczną, obalając rządy krajów zaborczych i tworząc międzynarodową wspólnotę socjalistyczną.

Warto też pochylić się nad jeszcze jedną kwestią – niepodległością. W przypadku PPS i Narodowej Demokracji stanowiła ona cel ostateczny, odległy w czasie. Nie dało się go zrealizować z bliższej przyszłości. Wyobrażali sobie odrodzenie państwa polskiego, włączając w nie wszystkie trzy zabory, również ziemie zabrane. SDKP/SDKPiL kierowała się internacjonalizmem i wprost odrzucała istnienie państw w dalszej perspektywie. Jednak działacze marksistowscy uważali, że samo istnienie państwa jest opresyjne dla ludzi. Chcieli doprowadzić do zniesienia instytucji państwa i zastąpienia jej światową wspólnotą robotniczą. Wszystkie narody otrzymałyby w niej równe prawa polityczne i kulturalne; mogłyby kultywować i przekazywać swoje tradycje. Można powiedzieć, że to stanowiło niepodległość w rozumieniu SDKP/SDKPiL. Jej dalekosiężne wizje pokrywały się z wyobrażeniami socjalistów i endeków, przynajmniej jeśli chodzi o wolność ludu polskiego.

Nie można rzecz jasna popadać w skrajność i doszukiwać się identyczności wymienionych ruchów politycznych. Ich drogi, mimo pewnej zbieżności, prowadziły do zupełnie innych celów; organizacje lewicowe oraz endecja wyznawały odmienne od siebie ideały. Warto jednak pochylić się nad podobieństwami programowymi omówionych partii politycznych przełomu XIX i XX wieku, które rzucają inne światło na powszechne przekonania i dominujące w historiografii tezy.

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984*, red. N. Kołomejczyka i B. Syzdka, Warszawa 1986.
- Dmowski R., *Nasz patriotyzm*, Skultuna, Sweden 2007.
- Liga Narodowa 1887–1906. Sprawozdania, odezwy, dokumenty*, oprac. M. Werner, Kraków 2015.
- Polskie programy socjalistyczne 1878–1918*, oprac. F. Tych, Warszawa 1975.
- Program Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze rosyjskim*, Lwów 1897.
- Program Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego z roku 1903 (październikowy)*, Warszawa 1903.
- Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty*, t. I, cz. II, oprac. H. Buczek, red. F. Tycha, Warszawa 1962.

OPRACOWANIA MONOGRAFICZNE

- Friszke A., *Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści a odbudowanie państwa polskiego 1892–1920*, Warszawa 2020.
- Grunberg K., Kozłowski Cz., *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1918. Węzłowe zagadnienia*, Warszawa 1962.
- Haecker, E., *Historia socjalizmu w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim*, t. I 1846–1882, Kraków 1933.
- Kalabiński S., Tych F., *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976.
- Kancewicz J., *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1896*, Warszawa 1984.
- Kancewicz J., *Rozłam w polskim ruchu robotniczym na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w.*, Warszawa 1961.
- Kasprzakowa J., *Ideologia i polityka PPS-Lewicy w latach 1907–1914*, Warszawa 1965.
- Kozłowski Cz., *Tradycje polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa 1986.
- Michała N., *Rozbieżności i rozłam w SDKPiL*, Warszawa 1987.
- Najdus W., *SDKPiL a SDPRR 1893–1907*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Radlak B., *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy w latach 1893–1904*, Warszawa 1979.
- Sobczak J., *Dwa nurty w polskim ruchu robotniczym: SDKPiL i PPS. Rewolucja 1905–1907*, Warszawa 1984.
- Sobczak J., *Współpraca SDKPiL z SDPRR 1893–1907*, Warszawa 1980.
- Terej J. J., *Idee, mity, realia. Szkice do dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa 1971.
- Tomicki J., *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983.
- Wapiński R., *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Gdańsk 1997.
- Wapiński R., *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Warszawa 1980.
- Żarnowska A., *Geneza rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej 1904–1906*, Warszawa 1965.

ARTYKUŁY NAUKOWE

- Daszyk K. K., *Irredentystyczne vademecum. O Zygmunta Miłkowskiego „Rzeczy o obronie czynnej i o Skarbie Narodowym”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace Historyczne 142, 2015, z. 3.
- Potkański W., *Narodowa Demokracja wobec nurtów socjalistycznych oraz radykalizmu społecznego na przełomie XIX i XX w. oraz w trakcie pierwszej rewolucji rosyjskiej w Królestwie Polskim*, „Dzieje Najnowsze”, R. XLVI, 2014, 4.
- Samuś P., *Polski ruch socjalistyczny a niepodległość Polski (do 1918 roku)*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Historica, 1980, 1.
- Śladowski W., *Liga Polska – reminiscencje wydarzeń sprzed lat 120*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: Historia, 2006, LXI.
- Trembicka K., *Problem autonomii Królestwa Polskiego w myśli politycznej Róży Luksemburg*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. K: Politologia, 1998, V.
- Wic W., *Kontrowersje wokół hasła niepodległości w polskim ruchu robotniczym w okresie zaborów (1880–1914)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 79, Prace Ekonomiczno-Społeczne, 1982, 3.
- Wic W., *Polski ruch robotniczy wobec tradycji narodowej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 164, Prace Ekonomiczno-Społeczne, 1995, 7.
- Wiśnicki J., *Rosja w myśli politycznej Narodowej Demokracji 1887–1915. Zarys problematyki*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: Historia, 2004, LIX.
- Wojtaszak A., *Stanowisko Józefa Piłsudskiego wobec marksizmu w korespondencji oraz Pismach zbiorowych*, „Nowa Krytyka”, 34, 2015.